

קריאה לסדר

עיון במבנה ובעריכה של פרק הנחנקין ופרק חלק (פרקים י-יא)
במסכת סנהדרין

א. תיאור הבעיה – פרק חלק מושך לשני מיקומים שונים

כל לומד מתחיל הפונה למסכת סנהדרין נחשף לבעיה הראשונית המלווה את פרק חלק – היכן מוצאים אותו? הפותח את התלמוד הבבלי מוצא שפרק חלק חותם את מסכת סנהדרין; לעומתו, הפותח את ספר המשניות מגלה שפרק חלק הוא הפרק העשירי של מסכת סנהדרין ולאחריו יש עוד פרק הדין בחטאים החייבים עליהם מיתת חנק. פער זה אינו תוצר של טעות של מדפיסים אלא הוא מלווה את לומדי התלמוד כבר יותר מאלף שנים. כל כתבי היד של המשנה, כמו גם התוספתא והירושלמי דנים בנושאי פרק חלק – עולם הבא ועיר הנידחת, בפרק העשירי של המסכת, ולא בפרק האחד עשר. לעומת זאת, בכתבי היד של התלמוד הבבלי יש פיצול,¹ יש מהם המביאים את פרק חלק בסוף המסכת ויש מהם המביאים אותו כפרק העשירי של המסכת. עיון קל בראשונים מראה ששאלה זו הייתה לנגד עיניהם, וכבר בזמנם היו שתי מסורות אלו.² הר"ן³ תמצת דיון זה

¹ רוב כתבי היד מביאים את פרק חלק בסוף המסכת למעט כתב יד תימן המביאו כפרק עשירי. כתב יד זה הנו מהמובחרים בכתבי היד של מסכת סנהדרין, עיינו מ' סבתו, **כתב יד חימני למסכת סנהדרין (בבלי): ומקומו במסורת הנוסח**, ירושלים תשנ"ח.

² הר"ף והרמב"ם סידרו את הפרקים כפי שמובא במשנה, וכך עולה גם מתשובת הגאון (**גנוי שכטר**, עמ' 395-402), ומסתבר שכך היה גם הסדר של רבנו חננאל. אך בתלמוד שעמד לפני הרמ"ה וחכמי ספרד המאוחרים לו סדר הפרקים היה כפי שהוא לפנינו בתלמוד. המאירי והראב"ד כמשקפים את העולם הפרובנסיאלי דנו קודם בפרק הנחנקין ואחר כך בפרק חלק, וכך גם בפסקי הר"ד והרי"ז המשקפים את המסורת האיטלקית. ביחס לעולם צרפת ואשכנז הסיפור קצת יותר מורכב, מדברי רש"י בתחילת מסכת מכות (ב ע"א ד"ה התם) עולה שפרק הנחנקין חותם את מסכת סנהדרין (כלומר פרק חלק הנו העשירי), ואילו במיוחס לרש"י במסכת סנהדרין מובא שפרק חלק חותם את מסכת סנהדרין. ראו דיון מפורט על הגרסאות השונות אצל סבתו (לעיל, הערה 1), עמ' 220-221.

³ דברים מעין אלו מופיעים אצל כל חכמי ספרד שיש בידנו את פירושם על מסכת סנהדרין, אשר מקורם ושורשם בדברי הרמ"ה, אך במהלך המאמר בחרתי לצטט מספר פעמים את הר"ן כחותם ומסכם את דברי חכמי ספרד בנושא זה.

באומרו בראשית פרק הנחנקין:

גרסת רוב הספרים לסדר פרק זה אחר פרק הנשרפין⁴... אבל סדר המשנה אינו כן... לפיכך מסדר הריא"ף [ר' יצחק אלפסי] ז"ל⁵ פרק חלק קודם פרק זה.

[חידושי הר"ן, בבלי סנהדרין, פד ע"ב, ד"ה גרסת]

כבר עמדו ראשונים על כך ששורש הוויכוח טמון בקושי שיש במבנה הפרקים האחרונים של מסכת סנהדרין. לפני שניגש להציג את העמדות השונות, נקדיש מספר שורות לתאר את הבעיה: המחצית השנייה של מסכת סנהדרין מוקדשת לבירור הדינים השונים בעניין חיובי מיתות בית דין. ראשית, המשנה מבארת את תהליך ההוצאה להורג בכל אחת מהמיתות:

- סקילה (ו, א-ו)⁶
- שרפה (ז, ב)
- הרג (שם, ג)
- חנק (שם, שם)
-

אחרי תיאור זה פונה המשנה לתיאור מפורט של כל חייבי המיתות השונות. בפתחת כל נושא מביאה המשנה את רשימת החייבים במיתה, ואחר כך פונה לפירוט ודיון הלכתי ביחס לכל אחד מהפרטים ברשימה:

- רשימת הנסקלין (ז, ד)
- דיון בפרטי רשימת הנסקלין (ז, ד-יא + ח, א-ה)⁷
- רשימת הנשרפין (ט, א)
- דיון בפרטי רשימת הנשרפין (שם, שם)
- רשימת הנהרגים (שם, שם)
- דיון בפרטי רשימת הנהרגים (ט, א-ג + י [פרק חלק], ד עד סוף הפרק)
- רשימת הנחנקין (יא, א)
- דיון בפרטי רשימת הנחנקין (יא, א - סוף הפרק)

⁴ כלומר פרק הנחנקין הוא הפרק העשירי, ואילו פרק חלק הוא פרק אחד עשר.

⁵ כלומר פרק חלק הנו הפרק העשירי ואילו פרק הנחנקין הוא פרק אחד עשר. ואכן כך מצאנו בכתבי יד של הרי"ף, אם כי בדפוסים של הרי"ף פרק חלק חותם את מסכת סנהדרין.

⁶ כל ההפניות ללא ציון מיוחד מתייחסות למשנה סנהדרין.

⁷ המשך פרק ח דן בעוד דוגמאות שנידונים על שם סופם אך אינם מהווים חלק מהדיון בחייבי מיתות.

כדי לסבר את האוזן אבהיר בדוגמה את כוונתי. בבואה לדון בחיוב סקילה מונה המשנה את רשימת החטאים המחייבים סקילה, "ואלו הן הנסקלין: הבא על האם; ועל אשת האב; ועל הכלה; ובן סורר ומורה".⁸ לאחר שהביאה את הרשימה בשלמותה המשנה פונה להעיר מספר הערות על כל פריט ברשימה, בתחילת כל משפט היא מצטטת את הפריט מהרשימה ופונה להעיר את הערותיה, למשל:

הבא על האם חייב עליה משום אם ומשום אשת אב רבי יהודה
אומר אינו חייב אלא משום האם בלבד.
הבא על אשת אב חייב עליה משום אשת אב ומשום אשת איש
בין בחיי אביו בין לאחר מיתת אביו בין מן האירוסין בין מן
הנשואין.
הבא על כלתו חייב עליה משום כלתו ומשום אשת איש בין בחיי
בנו בין לאחר מיתת בנו בין מן האירוסין בין מן הנשואין.
[משנה סנהדרין, ז, ד]

כך עושה המשנה ביחס לשאר הפרטים ברשימת הנסקלין.⁹ כאשר המשנה מסיימת את הטיפול ברשימה זו היא פונה לתיאור הרשימה הבאה ולדין בפרטיה, וכן הלאה, עד שהיא מסיימת את הדיון בכל ארבע מיתות בית דין. ברשימת הנהרגים יש רק שני פרטים: "ואלו הם הנהרגים הרוצח ואנשי עיר הנידחת" (ט, א). כדרכה, לאחר שהמשנה הביאה את הרשימה היא פונה לבאר את דיני הפריטים השונים ברשימה, ואכן במשפט הבא כבר פונה המשנה לדון בדיני רוצח. הציפייה שלנו היא שכאשר המשנה סיימה לדון בדיני רוצח היא תפנה לבאר את דיני עיר הנידחת. אמנם יש סדרה ארוכה של הלכות הקשורות לעיר הנידחת במחצית השנייה של פרק חלק, ואמנם הלכות אלו נפתחות באזכור שם הפריט "אנשי עיר הנידחת".¹⁰ דא עקא, סידרת דיונים זו מופיעה לאחר הפסקה ארוכה של משניות הדנות בנושאים אחרים. בין השאר יש שם קובץ ארוך הדן באלו שאין להם חלק לעולם הבא. לא די בכך שסדרת דיונים זו חורגת מהסדר המופתי של המשנה במסכת סנהדרין, אלא שמן הראוי שנושאים אלו יופיעו בסוף המסכת ולא באמצעה. במילים אחרות, בפרק חלק יש שני חלקים: החלק הראשון, שדן בעונש ההדרה מהעולם הבא, אין מקומו הטבעי בתוך הדיונים על מיתות בית דין, ועל כן מן הראוי לשים אותו בסוף המסכת. לעומתו, מקומו הטבעי של חלקו השני של הפרק הוא בסוף הדיון בנהרגים ולפני פתיחת הדיון ברשימת הנחנקין. בגלל מתח זה נוצרו שתי גישות. האחת שמה את הדגש על עונש ההדרה מהעולם הבא, ועל כן ממקמת את פרק חלק כולו בסיומ המסכת. גישה זו צריכה להבהיר מדוע הדיון על עיר הנידחת

⁸ ז, ב.

⁹ הדבר בולט במיוחד בתחילת פרק בן סורר ומורה (פרק ח) – המשנה פותחת את הפרק במשפט שכשלעצמו הוא תמוה: "בן סורר ומורה. מאימתי נעשה בן סורר ומורה...". אך בהקשר הכולל המשפט מובן – כיון שבן סורר ומורה הוא פריט ברשימת הנסקלין, המשנה פותחת, כפי שהיא עשתה בכל שאר הפרטים, בציון הפניה לפריט מתוך הרשימה – "בן סורר ומורה" – ואז מפתחת את הדיון בדינו.

¹⁰ פתיחה אופיינית זו מופיעה רק בגרסת המשנה ובחלק מכתבי היד של התלמוד, להלן נדון בגרסאות האחרות.

נדחה ממקומו הטבעי. האחרת נותנת דגש לחלק השני של הפרק ושמה את הפרק כולו לפני פרק הנחנקין, המקום הטבעי עבור הדיון על הלכות עיר הנידחת. גישה זו צריכה להסביר מדוע יש מאמר מוסגר הדין בעולם הבא באמצע הדיון על החייבים הריגה בידי בית הדין.

ב. פתרון הראשונים א – פרק חלק כחותם את הדיון במיתות בית דין

הנוסחאות שמיקמו את פרק חלק בסוף המסכת שומרות על רצף הדיון בין כל ארבע מיתות בית דין, ואחר כך פונות לדון בנושאים אחרים כדוגמת מי שמאבד את חלקו בעולם הבא. נראה שכך ביאר את הדברים המיוחס לרש"י¹¹ בביאורו לריש פרק חלק- "מעיקרא איירי בארבע מיתות ומפרש ואזיל להו לכולהו והדר מפרש הני דאין להם חלק לעולם הבא".

יש מהראשונים¹² ששכללו הצעה זו וטענו שהמשפט הראשון בפרק חלק "כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא" מהווה השלמה לדיון בארבע מיתות ב"ד ומדגיש שגם לחייבי מיתות בית דין, על אף שנענשו בעונש הכבד של מיתה בידי אדם, שמור חלקם בעולם הבא. אמנם עיקרון זה כבר מוזכר במשנה ביחס לנסקלין – "אומרים לו הַתְּנִיחַ שכן דרך כל המומתין מתודין שכל המתודה יש לו חלק לעוה"ב"¹³ – אך לדעתם המשנה חוזרת על נקודה זו ביחס לכלל המיתות. לאחר קביעה זו המשנה ממשיכה לדון באלו שעונשם הוא הדרתם מהעולם הבא. אפשר לטעון זאת, כמובן, רק אם גורסים משפט זה במשנה, אך יש לציין, שהמשפט "כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא" אינו מופיע בכתבי היד של המשנה, וחלק מהראשונים לא גרסו אותו.¹⁴

הקושי המרכזי ביותר המאתגר את שתי ההצעות הללו עולה מהמחצית השנייה של הפרק. גם אם נקבל שרשימת "אלו שאין להם חלק לעולם הבא" נמצאת במקום מתאים, המחצית השנייה של הפרק, הדנה בדיני עיר הנידחת, נראית כנטע זר במקום זה. אנשי עיר הנידחת דינם כסיף בידי בית דין בדיוק כמו דין הרוצח; כאמור, עיר הנידחת מוזכרת ברשימת "אלו הן הנהרגים", המופיעה בפרק ט; אם כן, מה מקום יש לדחות את הדיון בפרטי דינם עד לאחר הדיון באלו שאין להם חלק לעולם הבא? ניתן לתרץ שאלה זו בטענה שהקישור בין החלק הראשון של הפרק הדין באלו שאין להם חלק לעולם הבא לחלק השני הדין בדיני עיר הנידחת טמון במשפט הפותח חלק זה: "אנשי

¹¹ סנהדרין צ ע"א, ד"ה כל. את ההשערה שאת הביאור לפרק חלק לא כתב רש"י כבר העלה רנ"ג רבינוביץ בדקדוקי סופרים למסכת סנהדרין עמ' 260, הערה ג', וכן הסכימו י"ג אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ג, ירושלים תשנ"א, עמ' 21-24; וש' ליברמן, שקיעין, ירושלים תשל"ל, עמ' 92-93. כנגדם יצא י' פרנקל, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תש"ם, עמ' 306 ואילך. אם אכן נאמץ את ההשערה שפירוש רש"י לפרק חלק לא יצא מתחת ידו תיפתר הסתירה בין מה שרש"י כתב במסכת מכות לנאמר כאן (ראו לעיל הערה 2). עוד בעניין הבהרת עמדת רש"י ראו סבתו (לעיל הערה 1), עמ' 221.

¹² ראו למשל המאירי, בית הבחירה, סנהדרין צ ע"א.

¹³ ו, ב.

¹⁴ ראו את דברי רש"י בנוסחה אחרת שמביא מהרש"ל בחכמת שלמה (סנהדרין צ ע"א): "כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא הך בבא אינו מזו המשנה אלא אגדה בעלמא וכתובה כאן כדי להתחיל הפרק בדבר טוב. אבל רישא דפירקין הכי: 'ואילו שאין להם חלק לעוה"ב'..."

עיר הנידחת אין להם חלק לעולם הבא". על פי קביעה זו, העונש של אנשי עיר הנידחת הוא כפול: מיתה בסיף בעולם הזה ואיבוד חלקם בעולם הבא. אפשר היה לדון באנשי עיר הנידחת בכל אחת משתי הרשימות – רשימת הנהרגים בידי בית דין או רשימת המאבדים את חלקם בעולם הבא. משנתנו בחרה לדון בהם בהקשר של המאבדים את חלקם בעולם הבא ולא בהקשר של הנהרגים בסיף בידי בית דין. על אף הקסם שבתשובה זו, יש בה לא מעט בעיות:

[1] מספר ראשונים כבר העידו שהמשפט: "אנשי עיר הנידחת אין להם חלק לעולם הבא", אינו מופיע בכתבי היד של המשנה,¹⁵ והגדיל לעשות הר"ן, שקבע שהספרים הגורסים את המשפט "אין להם חלק לעולם הבא" הוגהו "על פי רש"י"¹⁶ ז"ל, שסובר דענין משנה זו היא מענין הפרק מאותן שאין להם חלק לעה"ב.¹⁷

[2] גם מעיון בפרק עצמו נראה שמשפט זה אינו אורגני בפרק. החלק הדין בעיר הנידחת הוא בעצם ציטוט של מדרש הלכה על פרשיית עיר הנידחת (דברים יג, יג-ט).¹⁸ כדרכם של מדרשי ההלכה, המשנה מצטטת פסוק ומסמיכה עליו את ההלכות השונות הנלמדות מאותו פסוק. לא נמנה כרוכל את כל הדרשות המובאות בפרקנו, שכן הן גלויות לעין כול במשנה, אלא אביא רק דוגמה אחת לסכר את הארון:

הפסוק אומר "הַחֵרֶם אֹתָהּ וְאֵת כָּל אֲשֶׁר בָּהּ וְאֵת בְּהֵמָתָהּ לְפִי חָרֵב",¹⁹ ועל כך דורשת המשנה: "מכאן אמרו נכסי צדיקים שבתוכה אובדין, שבחוצה לה פליטין; ושל רשעים בין שבתוכה בין שבחוצה לה הרי אלו אובדין".²⁰ הדרשה נסמכת על הכפילות בין המילים "אותה" ו"את כל אשר בה", והיא מבארת שנכסי רשעים אובדין כולם, גם אם הם נמצאים מחוץ לעיר, ואילו נכסי צדיקים אובדין רק אם הם בתוך העיר בעת ביצוע שרפת העיר.²¹ על פי תבנית זו בנויה גם המשנה הראשונה של הפרק. הפסוק אומר: "יֵצְאוּ אַנְשֵׁים בְּנֵי בְלִיעַל מִקְּרָבָךְ וַיְדִיחוּ אֶת יְשָׁבֵי עִירָם..."²² ועל כך דורשת המשנה:

יֵצְאוּ אַנְשֵׁים בְּנֵי בְלִיעַל מִקְּרָבָךְ וַיְדִיחוּ אֶת יְשָׁבֵי עִירָם (דברים יג, יד) – אינן נהרגים עד שיהיו מדיחיה מאותה העיר ומאותו

¹⁵ ראו עדותם של הרמ"ה, רבנו דוד והר"ן בחידושיהם על סנהדרין קיא ע"ב. ואכן בנוסח משנה שמביא הרמב"ם בפירושו ובכתבי היד של המשנה שיש בידינו אין משפט זה. אמנם לראשונים אחרים הייתה גרסה זו, עיינו בפירוש המיוחס לרש"י קי"א ע"ב ד"ה יצאו, תוספות, מ"ז ע"א ד"ה אמאי, חידושי המאירי ועוד.

¹⁶ מכאן ראה שהר"ן יחס את פירוש פרק זה לרש"י, עיינו לעיל הערה 11, ובמיוחד בדברי ש' ליברמן.

¹⁷ חידושי הר"ן, סנהדרין קיא ע"ב.

¹⁸ אין זה המקום היחיד שבו מצטטים מדרש הלכה במשנה. על תופעה זו כאן ובמקומות אחרים בסנהדרין בפרט ובספרות התנאים בכלל, ראו י"ג אפשטיין, **מבואות לספרות התנאים**, ירושלים השי"ז, עמ' 418-419.

¹⁹ דברים יג, טז.

²⁰ י, ה.

²¹ דרשה דומה יש גם בספרי, פיסקא עט: "החרם אותה, פרט לנכסי צדיקים שבחוצה לה. ואת כל אשר בה, לרבות נכסי צדיקים שבתוכה מיכן אמרו נכסי צדיקים שבתוכה אובדים ושבחוצה לה פולטים ושל רשעים בין מתוכה ובין מבחוצה לה אובדים".

²² דברים יג, יד.

השבט, ועד שיודח רובה, ועד שידיחום אנשים. הדיחוו נשים וקטנים, או שהודח מיעוטה, או שהיו מדיחיה חוצה לה – הרי אלו כיחידים. וצריכין שני עדים והתראה לכל אחד ואחד. זה חומר ביחידים מבמרובים; שהיחידים בסקילה – לפיכך ממונם פלט, והמרובים בסיף – לפיכך ממונם אבד.
[משנה סנהדרין, י, ד]

המשנה דורשת שלוש דרשות:

- [1] מהמילים "מקרבך ... עירם" למדו חכמים שאינם נהרגים "עד שיהיו מדיחיה מאותה העיר ומאותו השבט", ולא שהדיחיה אנשים שאינם בני אותה העיר.
- [2] מהמילה "יושבי" למדו שאינם נהרגים "עד שיודח רובה" של העיר, ולא מספיק שהודחו רק מיעוט מבני העיר.
- [3] מהמילה "אנשים" למדו שאינם נהרגים "עד שידיחוו אנשים" ולא נשים או קטנים.
- נוסח זה של המשנה מתאים באופן מושלם למבנה שאר המשניות בשישה סדרי משנה, הפותחות בפסוק שאותו הן דורשות, וגם דורשות דרשות המבוססות על מילים בפסוק בצורה ברורה. לעומת זאת, הנוסחה של משנתנו כפי שהיא מופיעה בתלמוד הבבלי קשה יותר להבנה. וזו לשון המשנה בדפוס התלמוד תוך הדגשת השינויים בגרסה זו [בקו תחתון]:
- אנשי עיר הנידחת אין להן חלק לעולם הבא, שנאמר: 'יצאו אנשים בני בליעל מקרבך וידיחו את ישבי עירם', [אין נהרגים, עד שיהיו מדיחיה מאותה העיר ומאותו השבט... בנוסחה זו יש כמה קשיים:
- [1] המשפט הפותח של המשנה הקובע שאנשי עיר הנידחת אין להם חלק לעולם הבא אינו נסמך על הפסוק!
- [2] נושא הפסוק הוא תיאור האנשים המסיתים ומדיחים את אנשי עירם, והוא אינו עוסק כלל בעונש לאנשים אלו. על כן אין מקום לדרוש מפסוק זה את העונש החמור של איבוד החלק לעולם הבא.
- [3] גם אם נניח שפסוק זה מדבר גם על העונש, הרי הוא מדבר על עונשם של המסיתים ולא על עונשם של כל אנשי עיר הנידחת.²³ על כן נראה שמשפט זה נוסף רק כדי לקשר את דיני עיר הנידחת לחלק הראשון של הפרק ואינו חלק מקורי ממדרש ההלכה המצוטט במשנה.²⁴

²³ המיוחס לרש"י היה ער לקושי זה, ועל כן ביאר: "יצאו אנשים בני בליעל שאין להם חלק לעוה"ב". נראה לדעתו שהמשנה קבעה שרק למדיחים אין חלק לעולם הבא, וכך פירש במפורש היעב"ץ בהגהותיו, אך פירוש זה קשה בעיניי, כיון שפשטות לשון "אנשי עיר הנידחת" מוסב על כל אנשי העיר ולא רק על המדיחים, ואכן רע"ב בפירושו למשנה הוסיף את הקביעה "ונידחין כמדיחין", אך הדבר חסר לגמרי מהדרשה המובאת במשנה.

²⁴ בכתבי היד התלמודיים הגורסים משפט זה עשו תיקון נוסף לגוף המשנה. הפסוק המובא אמור להיות המקור הן לרישא של המשנה, שאנשי עיר הנידחת אין להם חלק לעולם הבא, והן להמשך המשנה. על כן הם הוסיפו ו"ו למילה

ג. פתרון הראשונים ב – פרק חלק כמסיים את הדיון בנהרגים ע"י בית דין

לאור כל הטיעונים הללו דחו חכמי ספרד מימות הרמ"ה ואילך כיוון זה, והשאירו את פרק חלק על מקומו כפרק העשירי של מסכת סנהדרין. הם הכריעו שהדיון על עיר הנידחת אינו קשור לרשימת אלו שאין להם חלק לעולם הבא, והוא אך ורק מהווה השלמה לדיון ברשימת הנהרגים. וזו לשון הר"ן:

שבסדר הפרקים כולן הוא לפרש ואלו הן הנסקלין והנשרפין והנהרגין והנחנקין כסדרן של חכמים דפליגי עליה דרבי שמעון, דאמרי שקילה שריפה הרג וחנק. וכבר כתבנו למעלה בפרק בן סורר ומורה שהוא להשלים מנין הנסקלין ואחר כך פרק הנשרפין ובאותו פרק שנו דין הנהרגים דהיינו רוצח ואנשי עיר הנידחת ופירשו דין הרוצח ואחר כך ראוי לפרש דין עיר הנידחת שהוא בסיף קודם שיפרש דין הנחנקין.

[חידושי הר"ן, סנהדרין פד ע"ב, ד"ה גרסת]

אמנם פתרון זה יפה כדי לבאר את מקום הדיון בעיר הנידחת, אך שבה ומתעוררת השאלה מדוע מופיעה הרשימה של אלו שאין להם חלק לעולם הבא בתווך בין הדיון בדיני רוצח לדיון בעיר הנידחת, על אף ששניהם פריטים ברשימת הנהרגים בסיף?

חכמי ספרד היו ערים לקושיה זו, והם הציעו מספר פתרונות שנסקור בקצרה:

[1] כיון שאנשי עיר הנידחת אין להם חלק לעולם הבא, הזכירו כבר את כל רשימת אלו שאין להם חלק לעולם הבא כהקדמה לדיון באנשי עיר הנידחת. פתרון זה מניח שבמשנה הופיע המשפט: "אנשי עיר הנידחת אין להם חלק לעולם הבא", ובכך הוא דומה לפתרון שהזכרתי כבר לעיל בשם המיוחס לרש"י; אך כפי שציינתי, הוא אינו עולה בקנה אחד עם כתבי היד של המשנה, שבהם משפט זה חסר. הר"ן דחה כיוון זה ע"י קושיות נוספות, אך אין כאן המקום לפרטן כי רבות הם.

[2] הרמ"ה²⁵ הציע שקבוצת "אלו שאין להם חלק לעולם הבא" נגרת אחרי קבוצת חייבי מיתה שלא ע"י בית דין המופיעים בשולי דיני רוצח. כדי לבאר את כוונתו ארחיב מעט:

המשנה בפרק ט של מסכתנו, לאחר שסיימה לדון בדיני רוצח, מביאה רשימה מגוונת מאוד של מקרים שבהם אין לאדם משפט מוות ברור, אך בכל זאת ברוב המקרים נוטלים את חייו בצורה זו

²⁵ "ואינן" כדי להורות שזו דרשה נוספת הנסמכת על פסוק זה. בכתבי היד שאינם גורסים את משפט הפתיחה ו"ו זו אינה קיימת.

²⁵ יד רמ"ה, סנהדרין עט ע"ב, ד"ה מתני' רוצח.

או אחרת:

- מי שלקה ושנה.
- ההורג נפש שלא בעדים.
- הגונב את הקסוה, והמקלל בקוסם, והבועל ארמית.
- כוהן ששימש בטמאה.
- זר ששימש בקודש.

המכנה המשותף לכל המקרים הללו הוא שאין דינם דין מוות על חטא במוכן הפשוט, ואכן אינם נענשים במיתה בידי בית דין, אלא גזר דינם הוא או מוות בצורה עקיפה [הכנסה לכיפה עד שימות, מיתה בידי שמים] או מוות בידי אדם שלא על ידי בית דין [קנאים פוגעים בו]. עונשים אלו חמורים מאוד, אך אינם שקולים למוות בידי בית הדין. במקרים אלו בית הדין נמנע מלהרוג את החוטא בעצמו, אך הוא דואג שימותו, או לכל הפחות אינו מונע את מיתתם בצורות אחרות. מפתיע מאוד שרשימה זו מופיעה באמצע הדיון על חייבי הריגה בידי בית דין, בין הדיון בדיני רוצח (ט, א-ג) לדיון בדיני עיר הנידחת (י, ד-ו). הרמ"ה ענה תשובה אסוציאטיבית לשאלה זו:

ואידי דאיתני הכא ברוצח שנתערב באחרים אייתי נמי כל חייבי מיתות שנתערבו זה בזה, ואידי דתנא חייבי מיתות שנתערבו זה בזה דאשתכח דרמי עלייהו חד מתרי חיובי תנא נמי מי שנתחייב שתי מיתות, ואידי דתנא הא תנא נמי מי שלקה שתי פעמים, ואידי דתנא מי שלקה ושנה והוי בר כיפה תנא נמי ההורג את הנפשות שלא בעדים דהוי בר כיפה... ואידי דאיירי בחייבי מיתות דלא שייכי נמי בארבע מיתות תנא נמי כולהו.
[יד רמ"ה, סנהדרין עט ע"ב, ד"ה מתני' רוצח]

במקום אחר הרמ"ה מיישם קו זה גם ביחס לרשימת אלו שאין להם חלק לעולם הבא ואומר: "ואידי דאיירי בסוף אלו הן הנשרפין בזר ששימש דהוי בידי שמים נקט לפרושי הני דמסיק היניהו בידי שמים לעה"ב".²⁶ כלומר, הרמ"ה טוען שדין רוצח שנתערב גורר עמו את שאר מקרי הספקות, אחריהם את שאר מיתות שלא ע"י בית דין, ואחריהם את העונש החמור של איבוד החלק לעולם הבא.

ד. השערה א: עיצוב פרק הנשרפין (פרק ט) – רשימת הנהרגין שלא על פי בית דין

נראה לי שאפשר להרחיב מעט יותר את הכיוון שמציע הרמ"ה, ולטעון שבמקורה קבוצת הנהרגים שלא על ידי בית דין מהווה קבוצת מעבר בין חייבי המיתות בבית דין לחייבי הגלות המופיעים

²⁶ שם, צ ע"א. חכמי ספרד המאוחרים לרמ"ה שכללו תשובה זו ומצאו קישורים נוספים בין רשימת המומתים שלא ע"י בית דין לאלו שאין להם חלק לעולם הבא, אך אין כאן המקום לפרוש את כל הניואנסים השונים בעניין.

בפרק השני של מסכת מכות. כדי לבסס השערה זו עלינו לציין כמה עובדות שכבר עמדו עליהם פרשנים וחוקרים:

[1] בזמן עיצוב המשנה מסכתות סנהדרין ומכות היו מסכת אחת,²⁷ שעם הזמן התפצלה לשניים.²⁸ בעיניי, הראיה החזקה ביותר לטענה זו היא שבשתי המסכתות דנים בקבוצות של חטאים המקבלים עונש זהה, הקבוצות מנוסחות בצורה של רשימה שבראשה יש כותרת: אלו הן הנסקלין, אלו הן הנשרפין, אלו הן הנהרגים, אלו הן הנחנקין, אלו הן הגולין, ואלו הן הלוקין.

[2] המשנה האחרונה בפרק הראשון במכות, הדנה בתדירות שהיו הסנהדרין מוציאים להורג, מסכמת את הדיון בחיובי המיתות ע"י הסנהדרין.²⁹

משתי העובדות האלו עולה שהדיון על עדים זוממין בפתח מסכת מכות, וסדרת הדיונים במיתות שלא על ידי בית דין, הם חלק מהדיון הרחב על מיתות בית דין. המעבר לנושא הבא – חיובי הגלויות – הוא רק בפרק השני של מסכת מכות. אם אכן יש כאן קבוצת מעבר הרי שמבנה המסכת הגדולה [המורכבת מסנהדרין ומכות] בנוי בצורה מושלמת –

- בתי הדין השונים.
- חיובי מיתות בידי בית הדין.
- חיובי מיתות המוצאים להורג ע"י אחרים או שמיתתם בידי שמים.
- עדים זוממין שלעתים חייבים מיתה.
- משנת סיכום לחיובי המיתות השונים.
- חיובי גלות.
- חיובי מלקות.

מבנה זה הולך מהכבד אל הקל כאשר מיתה בידי בית דין חמורה ממיתה בידי קנאים או מיתה בכיפה.

דא עקא, השערה זו אינה עולה יפה עם המבנה של מסכת סנהדרין כפי שהוא לפנינו, שהרי סדרת חיובי המיתות המוצאים להורג על ידי אחרים מופיעה בסוף פרק ט, באמצע הדיון על מיתות בית הדין השונות, עובדה הסותרת את האפשרות שזו רשימת מעבר בין חיובי המיתות לחיובי הגלויות.

²⁷ ראו **חידושי רבנו דוד למסכת סנהדרין**, עמ' קח: "גם אומר' שמכות אינה מסכתא בפני עצמה וכן הוא בס' המשנה וכן נראים הדברים"; **חידושי הר"ן**, סנהדרין פד ע"ב, ד"ה גרסת: "ולפי סדר זה משמע שהכל מסכתא אחת", ודברים אלו הם בניגוד לדברי הרמב"ם בהקדמתו לפירוש המשנה: "אבל מסכת מכות בכמה העתקות היא מחוברת למסכת סנהדרין ונחשבת עמה, שכיון שאמר אלו הן הנחנקין הסמיכו לו ואלו הן הלוקין, ואין זה נכון, אלא היא מסכתא בפני עצמה, ונסמכה לסנהדרין לפי שאין מלקין ועונשין אלא הדיינים, והוא מאמר ה' והפילו השופט והכהו לפניו כדי רשתו". י"ג אפשטיין האריך להוכיח שאכן המסכתות פעם היו מחוברות, ראו י"ג אפשטיין, **מבואות לספרות התנאים**, ירושלים תשי"ז, עמ' 417.

²⁸ מהלך דומה קרה גם למסכת נזיקין שהתפצלה לשלוש מסכתות – בבא קמא, בבא מציעא ובבא בתרא.

²⁹ ראו אפשטיין שם (לעיל הערה 27), במיוחד בהערות השוליים.

כדי להסביר את הדברים אציין שבראשית פרק ז מובאת מחלוקת בין רבי שמעון לחכמים מה סדר חומרת המיתות השונות. עמדת חכמים היא: "ארבע מיתות נמסרו לבית דין סקילה שרפה הרג וחנק"³⁰ ואכן, בסדר זה מתוארים סדרי המיתות השונות (ו, א-ד; ז, א-ג) וכן פירוט החייבים במיתות השונות: אלו הן הנסקלין (פרקים ז-ח), אלו הן הנשרפין (ט), אלו הן הנהרגים (ט), אלו הן הנחנקין (יא), אלא שבאותה משנה אנו שומעים גם את עמדת רבי שמעון שסדר המיתות הוא: "שרפה סקילה חנק והרג". ייתכן שבשלב מוקדם יותר של העריכה הפרקים נערכו על פי הסדר של רבי שמעון, ועל כן מיתת בית דין האחרונה שנידונה היתה ההרג. אחרי סוף הדיון בדיני הרוצח שחייב במיתת ההרג עברו לדון ברשימת המעבר. על פי מבנה זה סדר הנושאים במסכת המורחבת

היה:

בתי הדין השונים.

חייבי מיתות בידי בית הדין:

- הנשרפין.
 - הנסקלין.
 - הנחנקין.
 - הנהרגים.
- חייבי מיתות המוצאים להורג ע"י אחרים.
- עדים זוממין.
 - חייבי גלות.
 - חייבי מלקות.

כאשר הלכה נפסקה כחכמים ולא כרבי שמעון שינו את סדר הפרקים כדי לשקף את עמדת חכמים והעבירו את רשימת הנהרגים לפני הנחנקין. יחד עם העברת רשימת הנהרגים העבירו גם את הנספח לה, כלומר את רשימת המעבר. אמנם היה אפשר לפרק את הפרק למרכיביו השונים, אך לא רצו לפצל את הדיון בעונשי כיפה המופיעים גם בדיני רוצח וגם ברשימת המעבר לפרקים שונים, כפי שאמר הרמ"ה.

ה. השערה ב: שינוי בתפישת התנאים ביחס ל"אלו שאין לו חלק לעולם הבא"

ההצעה הקודמת אינה מבארת טוב יותר את מיקומו של הדיון ברשימת "אלו שאין להם חלק לעולם הבא" בתוך המרקם הזה. ברצוני להציע פתרון גם לשאלה זו, אך קודם לכן עלינו לאפיין טוב יותר את הקובץ הארוך העוסק באלו שאין להם חלק לעולם הבא.

³⁰ ז, א.

להלן לשון המשנה בקובץ זה:

משנה א: ואלו שאין להם חלק לעולם הבא: האומר אין תחיית המתים מן התורה, ו[האומר] אין תורה מן השמים ואפיקורס. רבי עקיבא אומר: אף הקורא בספרים החיצונים והלוחש על המכה ואומר: 'כל המחלה אשר שמתני במצרים לא אשים עליך כי אני ה' רפאך' (שמות טו, כו). אבא שאול אומר: אף ההוגה את השם באותיותיו.

משנה ב: שלשה מלכים וארבעה הדיוטות אין להם חלק לעולם הבא. שלשה מלכים: ירבעם, אחאב ומנשה. רבי יהודה אומר: מנשה יש לו חלק לעולם הבא, שנאמר: 'ויתפלל אליו ויעתר לו וישמע תחנתו וישיבהו ירושלים למלכותו' (דברי הימים ב' לג, יג). אמרו לו: למלכותו השיבו, ולא לחיי העולם הבא השיבו. ארבעה הדיוטות: בלעם ודואג ואחיתופל וגחזי.

משנה ג: דור המבול אין להם חלק לעולם הבא ואין עומדין בדין, שנאמר: 'לא ידון רוחי באדם לעולם' (בראשית ו, ג) – לא דין ולא רוח.

דור הפלגה אין להם חלק לעולם הבא, שנאמר: 'ויפץ ה' אותם משם על פני כל הארץ' (בראשית יא, ח); ויפץ ה' אותם – בעולם הזה, ומשם הפיצם ה' – לעולם הבא.

אנשי סדום אין להם חלק לעולם הבא, שנאמר: 'ואנשי סדום רעים וחטאים לה' מאד' (בראשית יג, יג); רעים – בעולם הזה, וחטאים – לעולם הבא, אבל עומדין בדין. רבי נחמיה אומר: אלו ואלו אין עומדין בדין, שנאמר: 'על כן לא יקומו רשעים במשפט וחטאים בעדת צדיקים' (תהילים א, ה); על כן לא יקומו רשעים במשפט – זה דור המבול, וחטאים בעדת צדיקים – אלו אנשי סדום. אמרו לו: אינם עומדים בעדת צדיקים, אבל עומדין בעדת רשעים.

מרגלים אין להם חלק לעולם הבא, שנאמר: 'וימותו האנשים מוציאי דבת הארץ רעה במגפה לפני ה'' (במדבר יד, לז); וימותו – בעולם הזה, במגפה – בעולם הבא.

דור המדבר אין להם חלק לעולם הבא ואין עומדין בדין, שנאמר: 'במדבר הזה יתמו ושם ימותו' (במדבר יד, לה), דברי רבי עקיבא. רבי אליעזר אומר: עליהם הוא אומר: 'אספו לי חסידי כורתי בריתי עלי זבח' (תהילים ג, ה).

עדת קרח אינה עתידה לעלות, שנאמר: 'ותכס עליהם הארץ' – בעולם הזה, 'ויאבדו מתוך הקהל' (במדבר טז, לג) – לעולם הבא, דברי רבי עקיבא. רבי אליעזר אומר: עליהם הוא אומר: 'ה' ממית ומחיה מוריד שאול ויעל' (שמואל א' ב, ו).

עשרת השבטים אינן עתידין לחזור, שנאמר: 'וישליכם אל ארץ אחרת כיום הזה' (דברים כט, כז); מה היום הזה הולך ואינו חוזר, אף הם הולכים ואינם חוזרים, דברי רבי עקיבא. רבי אליעזר אומר: מה היום מאפיל ומאיר, אף עשרת השבטים שאפל להן – כך עתיד להאיר להן.

המשנה פותחת בחלק הלכתי ועוברת לקטע אגדתי. בעוד החלק ההלכתי מתאר רשימה של איסורים דרך תיאור העונש שלהם, החלק האגדתי עוסק בניחות העונש שהוטל על דמויות מהעבר. אנו נפתח בחלק האגדתי, ודרך הכלים שנרכוש בניחות זה נחזור לאפיין את החלק ההלכתי של הפרק.

במבט ראשון החלק האגדתי עשוי מעור אחד, כיון שכולו עוסק באלו שבעקבות מעשיהם הרעים איבדו את חלקם בעולם הבא. אך אם נעיין לעומק בקובץ זה ניווכח שלפנינו שניים ואף שלשה קבצים שונים שנערכו יחדיו. כדי להוכיח טענה זו די לנו לראות את המבנה הספרותי המאוד שונה של הדיונים השונים:

[1] "שלשה מלכים וארבעה הדיוטות אין להם חלק לעולם הבא" – המשנה מתארת במילים ספורות רשימה של אנשים שאין להם חלק לעולם הבא. המשנה אינה מתארת את חטאיהם של הדמויות ומסתפקת באזכור שמם, ואף אינה מעגנת את קביעתה בדרשות מן הכתובים.³¹ כמו כן, משנה זו אינה מחלקת בין שני מונחים שיזכו לדיון ביחס לקבוצות האחרות המופיעות במשנה – חלק לעולם הבא ועמידה בדין.

[2] המשך הפרק מתאר קבוצות שאין להן חלק לעולם הבא – כבר במבט ראשון דיון זה מובנה בצורה אחרת:

[2.1] המשנה אינה יוצרת רשימה אחת של הקבוצות השונות, אלא כל פריט עומד בפני עצמו.

[2.2] עבור כל פרט מובא מקור, וברוב המקרים גם דרשה מפורשת המביאה את הדרשן למסקנה על מעמדו של הנושא.

[2.3] ברוב המקרים ישנו דיון כפול: האם יש להם חלק לעולם הבא, והאם הם יעמדו לדין.

די בהבדלים ספרותיים אלו כדי להכריע שלפנינו שילוב מקורות שונים. אך גם מבחינה תוכנית יש הבדל מאוד משמעותי בין המשניות השונות. המשנה האומרת "שלשה מלכים וארבעה הדיוטות אין להם חלק לעולם הבא" למעשה קובעת שאין עוד דמויות המודרות מהעולם הבא. המשנה קובעת בצורה שאינה מתפרשת לשני פנים שיש רק שבעה אנשים שאין להם חלק לעולם הבא,

³¹ אמנם המשנה מתעדת ויכוח בין רבי יהודה לחכמים האם אכן מנשה אמור להיכלל ברשימה זו, ויכוח הכולל הבאת דרשות מן הפסוק, אך "יוצא מן הכלל" זה – שנראה כשיבוץ מאוחר יותר – מעיד על הכלל כולו. ביחס לשאר הדמויות ברשימה המשנה אינה טורחת לבסס את קביעתה על פי הדרשה.

שבעה דייקא! אחר קביעה כזו אין מקום להוסיף את דור המבול או את המרגלים לרשימה, שהרי רק שבעה אלו אין להם חלק לעולם הבא.³²

בשורות האחרונות תיארתי את ההבדל הבולט והגס בין משנה ב למשנה ג, אך עיון מדוקדק יותר יחשוף שגם משנה ג עצמה ערוכה ממקורות שונים. במשנה זו דנים בשבע קבוצות:³³ דור המבול, דור הפלגה, אנשי סדום, המרגלים, דור המדבר, עדת קורח ועשרת השבטים. המשנה בנויה בצורה כרונולוגית, העוקבת אחרי הופעת קבוצות אלו בתנ"ך. כבר הזכרנו שיש להן מכה ספרותית משותף והמשנה מפתחת את הדיון בכל קבוצה בצורה דומה, אך למרות זאת יש הבדל מסוים בין הדיונים השונים. בשלושת הדיונים האחרונים – דור המדבר, עדת קורח ועשרת השבטים – נחלקו רבי עקיבא ורבי אליעזר מה בדיוק נגזר עליהם. לכאורה אין מקום לדיון מה עונשם, כיון שמקרא מלא תיאר זאת – על דור המדבר נגזר למות במדבר,³⁴ את עדת קורח בלעה האדמה,³⁵ ועל עשרת השבטים נגזר עונש הגלות מארץ ישראל.³⁶ על אף פסוקים מפורשים אלו רבי עקיבא טוען שהעונש המובא במקרא אינו משקף את ההיקף השלם של העונש. לדעתו, דור המדבר לא רק מתו במדבר, אלא גם לא קיבלו חלק בעולם הבא וגם לעתיד לבוא לא יעמדו בדין; עדת קרח לא רק שבלעה אותם האדמה, אלא שהם יישארו בבטן האדמה לעד; ועשרת השבטים לא רק יצאו לגלות, אלא נגזר עליהם להישאר בגלות לעד.³⁷ רבי אליעזר חולק על שלוש הקביעות של רבי עקיבא. במחלוקת זו מוקד הדיון אינו בשאלה האם יש לקבוצות אלו חלק לעולם הבא, אלא האם העונש שהם נענשו הוא עונש זמני או נצחי.³⁸ כהוכחה לכך נציין שבנידון עשרת השבטים לא מוזכר כלל שאין להם חלק לעולם הבא.³⁹

³² המשנה אינה מבארת מה מיוחד בשבעה אלו ומדוע הם גרועים מדור המבול ודור הפלגה, אך גם אם לא נפצח את הסוד, הרי המשנה קבעה שרק שבעה אלו קיבלו גזר דין חמור זה.

³³ יש מקום להעלות השערה שהחזרה על המספר שבע גם במשנה זו אינה מקרית.

³⁴ במדבר יד, כו-לה.

³⁵ במדבר טז, כג-לה.

³⁶ מלכים ב' יז, ו.

³⁷ ראוי להשוות דיון זה עם דברי רבי עקיבא במקומות אחרים הרואים בענשם של ישראל עונש עראי. ואכן כבר תמה על כך רבי יוחנן ואמר: "שבקה רבי עקיבא לחסידותיה" (בבלי סנהדרין, קי ע"ב).

³⁸ יש מקום להתלבט האם הקביעה "מרגלים אין להם חלק לעולם הבא" קשורה אף היא למחלוקת זו. מחד, העובדה שרבי עקיבא אינו מוזכר בהקשר לקבוצה זו ואף רבי אליעזר אינו חולק על הקביעה, נותנת תחושה שמדובר על דיון שאינו חלק ממחלוקת רבי אליעזר ורבי עקיבא. מאידך, הן מבחינת התוכן והן מבחינת הסגנון, יש מקום לומר שאף קביעה זו יצאה מתחת ידו של רבי עקיבא. מבחינת הסגנון מדובר על אותו סוג של דרשה כפי שדרש רבי עקיבא במקרים האחרים, ומבחינת התוכן מדובר על קבוצה מעם ישראל, כמו הקבוצות האחרות שעליהן דיבר רבי עקיבא, וגם במקרה זה העונש שאין להם חלק בעולם הבא אינו העונש הבלעדי, אלא הוא מהווה המשך לעונש המוות שקיבלו מיד ה'.

³⁹ אמנם בתוספתא (סנהדרין, יג, יב) מובאת דרשה האומרת שאין לעשרת השבטים חלק לעולם הבא, אך היא נאמרה בסתם ואינה מובאת בשם רבי עקיבא. ראייה לכך שמדובר במסורת שונה היא שגם רבי אליעזר אינו נזכר במחלוקת בתוספתא, ובמקומו מובאות עמדת הביניים של רבי שמעון בן יהודה איש כפר עכו, הסובר שאם ישוּבו בתשובה יהיה להם חלק לעולם הבא, ואילו עמדת רבי אליעזר בשאר המקרים, שיש להם חלק לעולם הבא ללא תנאי, מובאת בשם רבי יהודה הנשיא (ר' אומר).

אם כנים דברינו, הרי שהקביעה "אין להם חלק לעולם הבא" אינה מתארת עונש העומד בפני עצמו אלא נסמכת על העונש כפי שהוא מתואר בכתובים. לדעת רבי עקיבא, עונשם היה כבד כל כך עד שהוא חרג מגבולות העולם הזה והשפיע אף על העולם הבא. בכך שונה השימוש בביטוי "אין להם חלק לעולם הבא" בראשית משנה ב לסוף משנה ג. המקרא אינו מתאר עונש עבור שלושת המלכים וארבעת ההדיוטות, ועל כן קביעת המשנה שאין להם חלק לעולם הבא מתארת את העונש הבלעדי המוטל עליהם; זאת לעומת הקבוצות שתיאר רבי עקיבא, שאצלן ההדרה מעולם הבא הנה חלק ממהלך המעצים עונש שכבר בעולם הזה.

לאור מסקנה זו, צריך לרונן בשאר הקבוצות שאין להם חלק לעולם הבא – דור המבול, דור הפלגה ואנשי סדום. מבחינת הסגנון של הדרשות הן מתאימות מאוד לדרשותיו של רבי עקיבא: הקביעה ש"אין להם חלק לעולם הבא" נדרשת מפסוק, ובכל דרשה יש שני חלקים כדוגמת הדרשות האחרות של רבי עקיבא. על אף דמיון זה, יש מספר שינויים שצריך לתת עליהם את הדעת, ועל כן נבחן בקצרה כל דרשה בפני עצמה:

דור המבול – הדרשה במשנה נסמכת על הפסוק "לא ידון רוחי באדם לעולם".⁴⁰ בחירה זו מפתיעה, כיון שפסוק זה אינו מתאר את העונש של דור המבול, כלומר מחיית כל היקום על ידי המבול, אלא קביעה מוקדמת יותר הקוצבת את זמנו של האדם למאה ועשרים שנה, שהוחרפה בעקבות חטאים נוספים עד לכדי גזר דינם להימחות במבול.⁴¹ מדרשה זו עולה שזמן רב לפני עונש המבול כבר נגזר על דור המבול שלא יהיה להם חלק לעולם הבא ולא יעמדו לדין.⁴² אם נדייק בדברים נראה שלא מדובר על עונש במובן הפשוט של המילה. על פי דרשה זו הקב"ה קובע שיהיה נתק בינו לבין בני האדם, נתק בעולם הזה ובעולם הבא. לאחר זמן, בעקבות חטאים נוספים, לא היה די בגזרת הנתק והגיע עונש המבול. לפי זה, הקביעה "אין להם חלק לעולם הבא" אינה מהווה החרפה של העונש המוכר לנו מהמקרא, כמו במקרים האחרים שרבי עקיבא דיבר עליהם, אלא הדרתם מהעולם הבא מהווה שיקוף של מעשה האדם: כיון שהם עזבו את דרך ה' בעולם הזה הם מורחקים ממנו גם בעולם הבא. **אנשי סדום** – ביחס לאנשי סדום הדברים מוקצנים אף יותר. הדרשה שאין להם חלק לעולם הבא נסמכת על הפסוק "וְאֵנְשֵׁי סְדֹם רָעִים וְחַטָּאִים לְה' מְאֹד".⁴³ פסוק זה מופיע במקרא

⁴⁰ בראשית ו, ג.

⁴¹ יש מחלוקת פרשנית מה טיב קביעותו של הקב"ה בפסוק זה, האם הוא גזר שחיי האדם לא יהיו יותר ממאה עשרים שנה, ואם כך יש כאן סוג מסוים של עונש, או שיש כאן דחיית העונש של המבול במאה עשרים שנה. בעניין זה נחלקו כבר קדמונים ראו רס"ג ורש"י בביאורם למקרא ומאז ועד עתה לא הוכרע ויכוח זה. כך או כך אין בפסוק זה תיאור של עונש המבול הניתן בשלב זה ואפשר להרחיבו לעונש גם בעולם הבא.

⁴² ההשוואה לתוספתא מעצימה נקודה זו הדרשה שאין לדור המבול חלק לעולם הבא נלמדת שם מהפסוק "וימח את כל היקום אשר על פני האדמה מאדם עד בהמה עד רמש ועד עוף השמים וימחו מן הארץ" (בראשית ז, כג). התוספתא דורשת על כך – "וימח את כל היקום אשר על פני האדמה – בעולם הזה, וימחו מן הארץ – בעולם הבא" (תוספתא סנהדרין, יג א). זהו פסוק המתאר את עונש המבול, בניגוד לדרשתו של רבי יהודה בן בתירא, המקבילה לדרשה המובאת במשנה. דומה ומחלוקתם היא בנקודה המוזכרת בגוף המאמר, האם איבוד עולם הבא של דור המבול היה עונש מקדים למבול או העצמה של עונש המבול עצמו.

⁴³ בראשית יג, יג.

כתיאור קהילת סדום במסגרת ביקורת על לוט שבחר לעזוב את אברהם ולגור עמהם. בשלב זה עוד לא עמד על הפרק העונש על חטאייהם, ואפילו עוד לא נאמר: "אַרְדָּה נָא וְאַרְאֶה הַכְּצַעֲקָתָה הַבָּאָה אֵלַי עֲשׂוּ כְּלָהּ"⁴⁴. הקביעה שאין להם חלק לעולם הבא משקפת חלק מתיאור ההוויה של אנשי סדום – הבחירה שלהם להיות רעים וחטאים גוררת עמה את ההשלכה שאין להם חלק לעולם הבא ושאינם כלולים בקהל הראוי להיות נידון לעתיד לבא. אין כאן תיאור של עונש אלא תיאור של מציאות שמיימת המשקפת את מעשה האדם בארץ. דרשות אלו שונות מדרשותיו של רבי עקיבא שראה בשלילת עולם הבא עונש המרחיב עונשים אחרים בעולם הזה. על כן דומה שדרשות אלו אינן חלק מהדרשות שדרש ר' עקיבא, על אף שהן משתמשות בשפה דומה.⁴⁵

דור הפלגה – בניגוד לשני הדיונים האחרונים הדיון ביחס לדור הפלגה דומה יותר לדבריו של רבי עקיבא, והנו שונה מהדיון על דור המבול ואנשי סדום. דרשה זו, הנסמכת על הפסוק: "וַיִּפֶן ה' אֶתֶם מִשָּׁם עַל פְּנֵי כָל הָאָרֶץ"⁴⁶, קובעת שכשם שהם נפוצים בעולם הזה כך הם נפוצים בעולם הבא. בדומה לדרשותיו של רבי עקיבא, הדרשה מעצימה את העונש המובא במקרא תוך קביעה שהעונש אינו ממוקד רק בעולם הזה אלא משפיע גם על העולם הבא.

לאור זאת, נראה ששלוש הדרשות הללו לא נאמרו כאחד; הדרשות על דור המבול ואנשי סדום נאמרו יחדיו, ואילו הדרשה על דור הפלגה נאמרה במנותק מכך. תובנה זו מקבלת חיזוק מדברי רבי נחמיה, החולק על עמדת תנא קמא. לדעתו, "אלו ואלו אין עומדין בדין", וזאת בניגוד לדברי תנא קמא, שסבר שאנשי סדום עומדים בדין. אין ספק שרבי נחמיה מדבר רק על דור המבול ואנשי סדום, כיון שהוא במפורש דורש את הפסוק: "עַל פְּנֵי לֹא יִקְמוּ רְשָׁעִים בְּמִשְׁפַּט וְחַטָּאִים בְּעֵדַת צְדִיקִים"⁴⁷ באופן זה: "לא יקומו רשעים במשפט – זה דור המבול, וחטאים בעדת צדיקים – אלו אנשי סדום"⁴⁸. מכך שאינו מתייחס גם לדור הפלגה ניכר שהוא כלל לא הכיר את הדרשה על דור הפלגה, והוא מגיב רק לדרשה ביחס לצמד דור המבול ואנשי סדום. מסתבר שבשלב מאוחר יותר עיצב עורך הפרק את סדר הדרשות לא על פי הדרשן שאמר אותן אלא על פי הסדר הכרונולוגי שבו הפרשיות הופיעו במקרא. אם נסכם דיון זה, עולה שהחלק האגדתי של פרק חלק מורכב מכמה מקורות, המשקפים ומדגישים תובנות שונות על עונש שלילת עולם הבא:

[1] מהקובץ הראשון עולה שעונש חריף זה הוטל על מספר מצומצם של אנשים, וליתר דיוק על שבעה אנשים בלבד. אין הוא מבסס את עמדתו, ואף אינו מבאר מדוע דווקא דמויות אלו נעשו בעונש זה. אמנם רבי יהודה, מתלמידי רבי עקיבא, שכבר הכיר את סגנון הדרשה מהפסוקים לעניין עולם הבא חלק על מסורת זו ביחס למשנה, אך דומה שדרשתו אינה חלק מהדיון המקורי.

⁴⁴ שם יח, כא.

⁴⁵ ואכן בתוספתא הדרבים על דור המבול מובאים בשם רבי יהודה בן פתירא (בתירא).

⁴⁶ בראשית יא, ט.

⁴⁷ תהילים א, ה.

⁴⁸ י, ג.

[2] הקובץ השלישי מתעד את מחלוקת רבי עקיבא ורבי אליעזר. מחלוקתם נסובה סביב השאלה האם העונשים במקרא נמשכים יותר ממה שהמקרא מבאר. רבי עקיבא רואה בביטול החלק בעולם הבא דוגמא להחרפת העונש שקיבלו החוטאים בעולם הזה. ליתר דיוק, הוא רואה בכך המשך של עונש המוות המוטל בעולם הזה. רבי עקיבא יישם עיקרון זה ביחס לדור המדבר ולעדת קורח, וייתכן שהוא גם קבע זאת ביחס למרגלים ודור הפלגה.⁴⁹ על פי גישה זו אין מדובר על עונש מצומצם בהיקפו, שהרי הוא כולל חלקים נרחבים מעם ישראל, אך מאידך אין הוא מהווה עונש העומד בפני עצמו אלא מתחבר לעונשים אחרים.

[3] הקובץ השני מציג את שלילת החלק לעולם הבא כפעולה עצמאית שאינה מהווה עונש כלל ועיקר אלא תוצאה ממשית האדם. גישה זו אמנם ממשיכה את כיוונו של רבי עקיבא שאין מדובר על קבוצה מצומצמת בהיקפה, אך שונה ממנו בכך שלא מדובר על עונש כפי שעולה משני הקבצים האחרים אלא שיקוף של בחירת האדם. לאור האמור, יש לבחון את משנה א בפרק ולראות האם היא מתאימה לאחת מהעמדות הללו.

אלו שאין להם חלק לעולם הבא: האומר אין תחיית המתים מן התורה, [והאומר] אין תורה מן השמים ואפיקורוס.

רבי עקיבא אומר: אף הקורא בספרים החיצונים ו[כן] הלוחש על המכה ואומר: 'כל המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך כי אני ה' רפאך'.
אבא שאול אומר: אף ההוגה את השם באותיותיו.

בחלק ההלכתי הזה התנאים דנים בחוטאים השונים שעליהם נאמר שאין להם חלק לעולם הבא. המכנה המשותף לכל הרשימה הוא שמדובר על חטאים הקשורים לעולם האמונות ודעות. תנא קמא מונה דמויות החורגות מהאמונות בחיי הרוח של אמונת ישראל; רבי עקיבא מרחיב זאת גם לאנשים שמחפשים דעות מחוץ למערכת הדתית של ישראל מחד, או אלו המזלזלים בקדושת התורה מאידך; אבא שאול מרחיב זאת גם למי שמזלזל בקדושת השם המפורש.

לאור המסקנות שהגענו אליהן בחלק האגדתי של הפרק לא מן הנמנע שלא מדובר כאן בעונש במונח הקונבנציונאלי של המילה, אלא בתוצאה של בחירת האדם. אדם שפרש מקהל ישראל, כיון שאינו מאמין בעקרונות הרוחניים העומדים בבסיס האמונה הדתית, מאבד את היכולת להיות חלק מהעולם הבא.⁵⁰ מדובר כאן על המשך המצב שנוצר בעולם הזה ולא בהכרח על חטא הגורר אחריו עונש.

⁴⁹ ביחס לדור הפלגה הדברים מתקשרים למחלוקת נוספת בין רבי אליעזר לרבי עקיבא האם נכרים הם בני עולם הבא, ראו תוספתא סנהדרין, יג, א. גם אם נכריע שרבי עקיבא אינו זה שדרש את הדרשה ביחס לדור הפלגה, מכל מקום אין ספק שהיא יצאה מבית מדרשו כיון שלילת עולם הבא מדור הפלגה מניחה שהיתה להם אפשרות לקבל עולם הבא על אף שהם נכרים.

⁵⁰ הדברים עוצמתיים אף יותר על פי גישתו של י"י יובל, המבאר את מכלול הדוגמאות של רבי עקיבא ואבא שאול כקשורות במלחמתם של התנאים בדור בר כוכבא נגד הנצרות. לפי דבריו, יש כאן ניסיון לעצב את העולם הרוחני

מסקנה זו נשמעת סבירה אף יותר כאשר בוחנים מקורות שונים המתארים דמויות שאין להם חלק לעולם הבא:

רבי אלעזר המודעי אומר: המחלל את הקדשים, והמבזה את המועדות, והמלכין פני חברו ברבים, והמפר בריתו של אברהם אבינו עליו השלום, והמגלה פנים בתורה שלא כהלכה; אף על פי שיש בידו תורה ומעשים טובים – אין לו חלק לעולם הבא.

[משנה אבות, ג, יא]

שבעה אין להם חלק לעולם הבא, ואלו הן: לבלר, וסופר, וטוב שברופאין, ודיין לעירו, וקוסם, חזן, וטבח... רבי יוחנן בן נורי אומר: אף ההוגה את השם באותיותיו – אין לו חלק לעולם הבא.

הוא היה אומר: המנענע קולו בשיר השירים, והלוחש על המכה, והרוקק על המכה ואומר: 'כל המחלה אשר שמתני במצרים לא אשים עליך כי אני ה' רופאין' (שמות טו, כו) – אין לו חלק לעולם הבא.

וחכמים אומרים: כל תלמיד חכם ששנה ופירש – אין לו חלק לעולם הבא, שנאמר: 'כי דבר ה' בזה' (במדבר טו, לא), ואומר: 'מה מצאו אבותיכם בי עול כי רחקו מעלי' (ירמיה ב, ה). רבי מאיר אומר: כל שיש לו בית המדרש בעירו ואינו הולך לשם – אין לו חלק לעוה"ב.

ורבי עקיבא אומר: אף מי שאינו משמש לתלמידי חכמים – אין לו חלק לעולם הבא.

[אבות דרבי נתן, נוסחא א, פרק לו]

דומה שמימרות אלו, המתארות דמויות העוזבות בצורות שונות ומגוונות את הקהילה היהודית ובכך מאבדות את זכותן להיות חלק מקהילה זו גם בעתיד, משקפות את העולם הרוחני של בעלי

והתיאולוגי של ישראל ביחס לאחרים. דבריו סבירים, אם כי אינם הכרחיים, לעיין בדבריו ראו: Y.J. Yuval, "All Israel have a portion in the world to come", In F.E. Udoh (editor), *Redefining First-Century Jewish and Christian Identities; Essays in Honor of Ed Parish Sanders*. Edited, Notre Dame 2008, pp. 114-138.

בראשית ימי חכמת ישראל נעשה ניסיון דומה, אם כי מצומצם יותר, לקשר את המשנה על שלושת המלכים וארבע הדיוטות לפולמוס האנטי נוצרי. המחקר המאוחר יותר דחה ניסיון זה, עיינו על כך אצל א"א אורבך, **מעולמם של חכמים**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 546 ואילך.

הקובץ השני, שראו את דור המבול ואת אנשי סדום כמאבדים את העולם הבא בעקבות בחירתם הרעה. אין כאן עונש במובן הקונבנציונלי כפי שתיארו בעלי הקובץ הראשון מחד ורבי עקיבא בדרשותיו מאידך, אלא מדובר על הגדרת מרחב האמונה הישראלי. על כן נראה שגם המשנה הפותחת את פרקנו קשורה לעולם הרוחני של אלו הרואים באיבוד עולם הבא תוצאה של בחירת האדם ולא של עונש על חטאיו.

פתחנו סקירה קצרה זו בהפרדת המקורות השונים שמהם בנוי הפרק, אך אל לנו לשכוח שעורך הפרק איחד את המקורות השונים לכדי פרק אחד. פרק זה פותח את הדיונים השונים בכותרת – "אלו שאין להם חלק לעולם הבא". כותרת זו אינה מקרית, היא משתלבת בסדרה שלמה של רשימות המתארות את אלו החייבים בעונשים השונים – אלו הן הנסקלין, אלו הן הנשרפין, אלו הן הנהרגים, אלו הן הנחנקין, אלו הן הגולין ואלו הם הלוקין. האסוציאציה של הלומד כאשר הוא רואה את הכותרת "אלו שאין להם חלק לעולם הבא" היא שגם רשימה זו היא חלק ממערך העונשים המוטלים על האדם החוטא. אמנם כאן מדובר על איבוד

עולם הבא בידי שמים, ושאר החטאים גוררים ענישה בידי בית דין, אך עצם העובדה שהמשנה מזכירה בנשימה אחת חטאים אלו עם החטאים הגוררים את הענישה בידי בית דין מאפיין את המעשים הללו כחטאים ואת איבוד עולם הבא כעונש. גם איחוד החלקים השונים של הפרק נותן מסר דומה. אמנם, כפי שטענו לעיל, קריאת כל קובץ בפני עצמו מעלה מחלוקת בין המסורות השונות על מעמדו של איבוד עולם הבא, אך קריאתם כאחד משנה את פני הדברים. כאשר שומעים את המסורת הרואה באיבוד עולם הבא עונש [כפי שעלה מהקובץ הראשון או מדברי רבי עקיבא] נטיית לבנו היא לראות כעונש גם את איבוד עולם הבא שבחלק ההלכתי של הפרק. על פי קריאה זו, עורך המשנה טשטש את ההבדלים בין המסורות השונות כדי ליצור אחידות הרואה באיבוד עולם הבא עונש על חטאים של עזיבת קהל ישראל.

1. שילוב ההשערות – העצמת מעמדם של עונשים שאינם בידי בית

הדין

אם כנים דברינו, יש לפנינו שתי רשימות של עונשים, שאינן קשורות לעולם הכרעת ופסיקת בית הדין – עונשי מוות שלא על ידי בית דין, כגון "קנאים פוגעים בו", והדרה מעולם הבא. ניתן היה לצפות שהמשנה תדון ברשימות אלו במנותק לגמרי מתיאור עונשי בית דין [כלומר לא במערכת המשניות של מסכת סנהדרין ומכות], או כרשימת מעבר בין עונש המיתה בידי בית דין לרשימת עונשים קלים יותר כמו גלות ומלקות.

ניתן להציע שפעולת העריכה המשלבת דיונים אלו באמצע הדיון על עונשי מיתה בידי בית דין אינה אסוציאטיבית אלא מכוונת. כידוע, במהלך תקופת התנאים בטלו עונשי מוות בידי בית דין.⁵¹ לאור זאת, תפקידם של העונשים שאינם ניתנים בידי בית הדין הפך להיות דומיננטי הרבה

⁵¹ מדברי המשנה במכות (א, ו): "רבי טרפון ורבי עקיבא אומרים: אילו היינו בסנהדרין, לא נהרג אדם מעולם" – ברור שמימי רבי טרפון ורבי עקיבא לא דנו דיני נפשות. ראו בבלי סנהדרין, מא ע"א, ששם מתואר שכבר ארבעים שנה לפני החורבן בטלו דיני נפשות. על אמינות ההיסטורית של מסורת זו ראו: ג' אלון, **תולדות היהודים בארץ**

יותר. כדי להעצים את מעמדם של העונשים שאינם קשורים לבית הדין העביר עורך המשנה את קובצי המעבר ושם אותם באמצע הדיון בעונשי בית הדין. מעבר זה מסמל לנו כלומדים, שמעמדם של עונשים אלו אינו פחות מעונשי מיתה בידי בית הדין ואף חמור יותר מעונש מיתת החנק המובא רק אחריהם. אנו למדים, שגם בעולם שבו אין לבית הדין תפקיד רשמי בדיני הנפשות עדיין יש מוקדים אחרים ומקבילים היוצרים תחליף לדיני הנפשות שבידי בית דין, הן בידי אדם והן בידי שמים!

ז. סיכום

במאמר זה עמדנו על שלוש שאלות בולטות בעריכת החלק האחרון של מסכת סנהדרין:

[1] מהו סדר הפרקים: פרק אלו הן הנשרפין, פרק אלו הן הנחנקין ופרק חלק, או פרק אלו הן הנשרפין, פרק חלק ופרק אלו הן הנחנקין.

[2] מדוע המשנה דנה ברשימת חייבי המיתה שלא בבית דין באמצע הדיון בחייבי מיתת סיף?

[3] מה היחס בין שני חלקי פרק חלק – חציו הראשון, הדין באלו שאין להם חלק לעולם הבא, וחציו השני, הדין בדיני עיר הנידחת?

חלקו הראשון של המאמר הוקדש לבירור שיטות הראשונים בעניין. שאלות עריכה אלו הטרידו את הפרשנים בכל האסכולות השונות – ספרד, אשכנז, פרובנס ואיטליה – דבר המהווה דוגמה מובהקת לדיון בשאלות עריכת המשנה בתקופת הראשונים. ככלל, נוצרו שתי אסכולות בעולם הראשונים. היו מהם שראו את מרכז פרק חלק בחציו הראשון, הדין באלו שאין להם חלק לעולם הבא, ועל כן מיקמו את הפרק כולו בסוף המסכת אחרי הדיון בארבע מיתות בידי בית הדין. הם טענו שגם אנשי עיר הנידחת אין להם חלק לעולם הבא, ועל כן אף דיניהם נידונו במסגרת פרק זה. האסכולה השנייה ראתה את הדיון באנשי עיר הנידחת כמשלימה את הדיון ברשימת הנהרגין בסיף על ידי בית דין, ועל כן מיקמו את פרק חלק אחרי פרק אלו הן הנשרפין ולפני פרק אלו הן הנחנקין. לדידם, נוצר מאמר מוסגר ארוך הכולל הן את רשימת הנהרגים שלא על ידי בית הדין והן את רשימת אלו שאין להם חלק לעולם הבא. חכמי ספרד מתקופת הרמ"ה ואילך הציעו הסברים אסוציאטיביים שונים למיקומו של מאמר מוסגר זה.

בחלקו השני של המאמר המשכתי בדרכה של האסכולה השנייה, אך הצעתי שעבודת העורך בהצבת רשימות אלו תוך כדי הדיון ברשימת הנהרגין בסיף על ידי בית דין אינה אסוציאטיבית. כדי לבסס טענה זו הרחבתי בשתי נקודות:

- [1] ביסוס הרשימה של חייבי מיתות שלא על ידי בית דין כרשימת מעבר בין עונשי מיתה בידי בית דין לעונשים אחרים בידי בית הדין [גלות ומלקות].
- [2] מעקב אחרי יחס התנאים להדרה מעולם הבא. בניגוד לעמדת מחברי הקובץ השני, שלא ראו בהדרה זו עונש כמוכח הקונבנציונאלי, עורך המשנה בחר להגדיר הדרה זו

ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, א, תל אביב תשי"ג, עמ' 129-131; ח"ה כהן, משפטו ומותו של ישו הנוצרי, ירושלים תשכ"ח, עמ' 26-35; א"א אורבך, "בתי דין של עשרים ושלושה ודיני מיתות בית דין", דברי הקונגרס החמישי למדעי היהדות ב (תשל"ב), עמ' 37-48.

כעונש, וראיה לדבר מכך שהוא שילב הדרה זו מבחינה סגנונית בתוך מערכת העונשים האחרת.

בסופו של דבר, הצעתי שבתקופה שבה אין מיתות בידי בית דין, עורך המשנה ביקש להעצים את כוחם של עונשים חלופיים שאינם מבוצעים על ידי בית דין, הן בתי דין שדה והן עונשים בידי שמים. שילוב עונשים אלו באמצע רשימת חייבי המיתות שעונשם בידי בית הדין, נותן מעמד משפטי גבוה לעונשים הקיימים גם בתקופה שבית הדין אינו פעיל.

כל עיסוק בעקרונות עריכה הנו ספקולטיבי, ואף הצעה זו אינה מוכחת. המבחן של הצעה זו אינו בשאלה האם היא הכרחית, אלא בשאלה האם היא סבירה, וזאת ישפוט הקורא.

